

Σύγκριση/Comparaison/Comparison

Τόμ. 15 (2003)

Walt Whitman: ένας ισχυρός πρόγονος του Ανδρέα Εμπειρικού

Χριστίνα Ντουινιά

doi: [10.12681/comparison.10108](https://doi.org/10.12681/comparison.10108)

Copyright © 2016, Χριστίνα Ντουινιά

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ντουινιά Χ. (2017). Walt Whitman: ένας ισχυρός πρόγονος του Ανδρέα Εμπειρικού. *Σύγκριση/Comparaison/Comparison*, 15, 80–96. <https://doi.org/10.12681/comparison.10108>

Walt Whitman: ένας ισχυρός πρόγονος του Ανδρέα Εμπειρικού

Ο ποιητής προφήτης

Το στοιχείο της επιφάνειας,¹ δηλαδή της αποκαλυπτικής ή εκστατικής εμπειρίας που βιώνει το ποιητικό υποκείμενο, είτε ο ήρωας μιας αφήγησης, εντοπίζεται αρκετές φορές στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού.² Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα αυτού του φαινομένου υπάρχει στον πέμπτο τόμο του *Μεγάλου Ανατολικού*: εκεί ο Ιούλιος Βερν, μέσα στην εντυπωσιακή βιβλιοθήκη του ομώνυμου υπερωκεανίου, διακατέχεται από τον οίστρο μιας ενορατικής έξαρσης και βλέπει με τόση ενάργεια και συγκίνηση ένα παράξενο όραμα, ώστε έχει την ακλόνητη πεποίθηση ότι το ζει πραγματικά.³ Ο αγαπημένος συγγραφέας των παιδικών χρόνων του Ανδρέα Εμπειρικού, και ένας από τους ήρωες-ταξιδιώτες του *Μεγάλου Ανατολικού*, οραματίζεται ότι φτάνει ως πλοίαρχος ενός γαλλικού μυοδρόμωνος μαζί με τους ήρωες των μυθιστορημάτων του στην Αμερική. Στη χώρα αυτή, η οποία εμφανίζεται ως η επίγεια Εδέμ, ως ο Νέος Κόσμος της Ελευθερίας και του Έρωτος, ο Ιούλιος Βερν, πάντα μέσα στο εκστατικό του ονειροπόλημα, κατευθύνεται προς το Λευκό Οίκο και συναντά τον Πρόεδρο της Παγκόσμιας αταξικής Κοινοπολιτείας. Στην επιβλητική μορφή του, ο «οραματιζόμενος επιβάτης», με έκπληξη αναγνωρίζει έναν από τους μεγαλύτερους ποιητές του 19ου αιώνα:

Σιγά - σιγά ο Πρόεδρος ύψωσε την κεφαλήν του και τότε εφάνη μία έκπαγλος προφητική μορφή, με μακράν πο-
λιάν κόμη, με μακράν λευκήν γενειάδα, και με μάτια
στιλπνά. Καίτοι ο ανήρ αυτός ευρίσκετο εις βαθύτατον
γήρας, εν τούτοις ήτο σφριγηλός και νέος - απιστεύτως
νέος. Ο οραματιζόμενος επιβάτης, ησθάνθη ένα σύγκορμο
ρίγος να τον δονεί ως σεισμός. Πώς ήτο δυνατόν να αντι-
κρίξει ως Πρόεδρον των Ηνωμένων Πολιτειών της Υψηλί-
ου, τον άνδρα αυτόν που έζησε κατά τον 19ο μετά Χρι-
στόν αιώνα! Μήπως είχε κάμει λάθος; Μήπως επρόκειτο
περί απογόνου του μεγάλου εκείνου ανδρός; Όχι, δεν εί-
χε κάμει λάθος. Ο Πρόεδρος εγειρόμενος από το κάθι-
σμά του, έτεινε την μεγάλην και αδράν χείρα του προς

τον εμβρόντητον επισκέπτην και είπε με βαθείαν αλλά
 διαυγή φωνήν αυτοσυνιστώμενος αμερικανοπρεπώς:
 "Walt Whitman, a Kosmos, of Manhattan the son..."⁴.

Στην «Παγκόσμια Κοινοπολιτεία»⁵ του Μεγάλου Ανατολικού, έτσι όπως την οραματίζεται μέσα από την περσόνα του Ιουλίου Βερν⁶ ο Έλληνας υπερρεαλιστής, ο Ουίτμαν δεν εμφανίζεται μόνο ως πολιτικός, αλλά και ως θρησκευτικός αρχηγός. Η επιλογή αυτή του Εμπειρικού υπογραμμίζει την εκτίμηση που τρέφει όχι μόνο για την ποίηση, αλλά και για τη βιοθεωρία του Αμερικανού ποιητή. Ο Ουίτμαν τοποθετείται σε αυτή την τιμητική θέση επειδή υπερασπίζεται με την ποίησή του έναν κόσμο ελευθερίας, ισότητας και έρωτος, μέσα στον οποίο μπορεί να ζήσει «ο Νέος άνθρωπος». Το έγγραφο που υπογράφει ο «Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών της Υψηλίου», πάντα κατά τον «οραματιζόμενο επιβάτη» του Μεγάλου Ανατολικού, περιέχει ένα από τα πιο δημοφιλή ποιήματα του Ουίτμαν, το «One's Self I sing», το οποίο ο Εμπειρικός παραθέτει στο πρωτότυπο: «Με βαθυτάτην συγκίνησιν ο ευφάνταστος ταξιδιώτης έλαβε το έγγραφον και το εδιάβασε...»

«One's Self I sing, a simple separate person,
 Yet utter the word Democratic, the word En-Masse
 Of physiology from top to toe I sing,
 Not physiognomy alone nor brain alone is worthy for the
 Muse, I say the Form complete is worthier far,
 The female equally with the Male I sing.
 Of Life immense in passion, pulse, and power,
 Cheerful, for freest action form'd under the laws divine,
 The Modern Man I sing»⁷.

Ο Ανδρέας Εμπειρικός θεωρεί ότι η πίστη στην αποστολή του ποιητή-προφήτη, την οποία αρκετοί ρομαντικοί υπερασπίστηκαν, βρίσκεται στην περίπτωση του Ουίτμαν τη γνήσια και δυναμική της έκφραση. Ο Ουίτμαν στο απόγειο της δόξας του εμφανίζεται ως ο ένθεος ποιητής, εκείνος που μιλά με λόγο αποκαλυπτικό και οραματικό, παρόμοιο με αυτό των ιερών προφητών. Στην ιδεατή-ουτοπική Παγκόσμια Κοινοπολιτεία του Μεγάλου Ανατολικού, οι μαθητές του είναι οι Απόστολοι της νέας θρησκείας του έρωτα που μελλοντικά θα επικρατήσει: «η επίσημος θρησκεία [μας πληροφορεί ο αφηγητής] ήτο η του Πανός, την οποίαν ίδρυσαν και διέδωσαν οι μαθηταί του Walt Whitman». Σε ένα πρώτο επίπεδο αυτή η πληροφορία έχει ιστορική βάση και αφορά στους πρώτους μαθητές του Ουίτμαν. Ωστόσο, εδώ θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Εμπειρικός αναφέρεται και σε άλλους μαθητές, Ευρωπαίους αυτή τη φορά, που μελετούν και θαυμάζουν το ποιητικό του έργο.⁸

Ο αποκαλυπτικός τόνος και ο προφητικός λόγος του Ουίτμαν τον καθιστούν μοναδικό εκφραστή ενός μεγάλου και πολύχρωμου πλήθους: εκφράζει το δυναμισμό του νεαρού αμερικανικού έθνους του 19ου αιώνα, αλλά και τη μυστική φωνή μιας πανθείστικης σύλληψης του κόσμου. Ο Εμπειρικός φαίνεται να ενστερνίζεται στο *Μεγάλο Ανατολικό* τις πεποιθήσεις των μαθητών του Ουίτμαν, οι οποίοι τον θεωρούσαν ένα είδος Μεσσία και μετά το θάνατό του καλλιεργούσαν το έδαφος για την επικράτηση των ιδεών του.

Όταν ο ποιητής άφησε την τελευταία του πνοή, το Μάρτιο του 1892 σε ηλικία 73 χρονών, ένα τεράστιο πλήθος είχε συγκεντρωθεί για να απευθύνει τον τελευταίο αποχαιρετισμό σε ένα σύγχρονο προφήτη. Οι σχετικές πληροφορίες αναφέρουν ότι η νεκρική πομπή που είχε σχηματίσει το πλήθος των πιστών του έφτανε τα τρία μίλια. Ο νεκρός ενταφιάστηκε όχι με τη νεκρώσιμη ακολουθία των χριστιανών, αλλά σύμφωνα με την τελετουργία ενός παγκόσμιου συγκρητισμού, ο οποίος είχε ήδη αρχίσει να προπαγανδίζεται ως μια νέα θρησκεία βασισμένη στον προφητικό λόγο του ποιητή. Οι στενοί του φίλοι και οι μαθητές του απηύθυναν τον τελευταίο χαιρετισμό διαβάζοντας αποσπάσματα από τα *Φύλλα χλόης* μαζί με χωρία από τη διδασκαλία «ομότιμων» προφητών: του Βούδα, του Κομφούκιου, του Ζωροάστρη, του Ιησού, του Πλάτωνα, του Μωάμεθ.

Με τη συμβολική ανάδειξη του Ουίτμαν στην κορυφή της ιδεατής Πολιτείας του, ο Εμπειρικός υποδεικνύει τη σημασία που έχει για τον ίδιο και το έργο του ο πιο αντισυμβατικός ποιητής της Αμερικής του 19ου αιώνα. Ο ποιητής Ανδρέας Σπερχής, κάτω από τη διάφανη περσόνα του οποίου κρύβεται ο ίδιος ο Εμπειρικός, σε ένα άλλο κεφάλαιο του *Μεγάλου Ανατολικού*, αναπολεί τα νεανικά του χρόνια στο Λονδίνο. Εκεί, ακολουθώντας τον πατέρα του στην έδρα των εφοπλιστικών και εμπορικών του επιχειρήσεων, ο εικοσιδυάχρονος Ανδρέας σπουδάζει φιλολογία και προτιμά τις ποιητικές αναγνώσεις από τις επιχειρηματικές δραστηριότητες της οικογένειάς του. Τα στοιχεία αυτά αναφέρονται σε πραγματικά γεγονότα που μας είναι γνωστά από την βιογραφία του Έλληνα υπερρεαλιστή. Έτσι, όταν ο υποψιασμένος αναγνώστης πληροφορείται από τον αφηγητή για τις προτιμήσεις του Ανδρέα Σπερχή, είναι φυσικό να τις συνδυάσει με τον Ανδρέα Εμπειρικό:

Εις την πόλιν αυτή εγνώρισε τα έργα τριών μεγάλων ποιητών που ηγάπησε και εθαύμαζε έκτοτε εις μέγιστον βαθμόν – τουτέστιν τα έργα του Γουίλιαμ Μπλαίηκ, του Καρόλου Μπωντλαίρ και του Γουόλτ Γουίτμαν, χωρίς να μιμείται όμως κανένα εκ των τριών, παρά την επί-

δρασιν που είχε επ' αυτού το πνεύμα, ιδίως του πρώτου και του τελευταίου.⁹

Όπως και σε άλλα σημεία του έργου του, ο Εμπειρικός προσδιορίζει με σαφήνεια την παράδοση που συνειδητά επανοικειοποιείται, τις επιλογές που ο ίδιος επιτελεί και τις προσαρμογές που επιφέρει, καθώς τις εντάσσει στον ορίζοντα μιας νέας ποιητικής εμπειρίας.¹⁰

Ουίτμαν, Εμπειρικός, Σικελιανός

Στη συλλογή *Οκτάνα* και στον κατάλογο ονομάτων που παραθέτει στο ποίημα «Μπεάτοι ή της μη συμμορφώσεως οι Άγιοι»¹¹, ο Ουίτμαν κατέχει ξεχωριστή θέση: παρουσιάζεται ως «μέγας ποταμός»¹² και «όμοιος με βασιλική δρυ».¹³ Πρόκειται για δύο τροπικά σχήματα με τα οποία ο Ουίτμαν προσαγορεύεται συχνά από τους θαυμαστές του, αφού παραπέμπουν και τα δύο ευθέως στους στίχους του.

Πριν από τον Εμπειρικό, ο Άγγελος Σικελιανός αποκαλεί επίσης τον Ουίτμαν «μεσαίο μεγάλο ποταμό της χώρας του», στον έπαινο που δημοσιεύει για τον ποιητή το 1936 στα *Νέα Γράμματα*. Παραθέτω ένα απόσπασμα από το κείμενο του Σικελιανού το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πρόσληψη του Αμερικανού ποιητή στη δεκαετία του '30:

Τέτοιος λοιπόν ο χορηγός μιας ιδεατής Δημοκρατίας, μιας δημοκρατίας που δεν στηρίζεται σε νόμους, αλλά στην πληθωρική βιοκοσμική συνείδηση του ίδιου της του Ποιητή, ενός απ' τους μεγαλύτερους Ερωτικούς που γνώρισεν ο κόσμος. Ενός κορυφαίου Ερωτικού, που στον γενεσιουργό παλμό του αναβαφτίζεται κι ανανεώνεται και ξαναγίνεται άμεσο, δυναμικό και ανθρώπινο το σύμπαν.¹⁴

Ο Άγγελος Σικελιανός, ένας ποιητής ιδιαίτερα προσφιλής στον Εμπειρικό αναγνωρίζει έμμεσα εδώ τις οφειλές του στον Ουίτμαν. Και είναι σημαδιακό το γεγονός ότι το 1909, τη χρονιά που κυκλοφορεί ο *Αλαφροϊσκιωτος*, η αδελφή του Πηνελόπη παρουσιάζει για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινό μετάφραση ποιημάτων του Αμερικανού ποιητή.¹⁵ Ο Σικελιανός σε μεγάλο βαθμό βλέπει τον εαυτό του να καθρεφτίζεται στον Ουίτμαν και επιχειρεί να αναλάβει ένα ρόλο, ίσως όχι όπως ο ίδιος ο Ουίτμαν τον αντιλαμβανόταν, αλλά σύμφωνα με το μύθο που δημιούργησαν αργότερα οι μαθητές του. Σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, ο Σικελιανός θεωρεί τον εαυτό του ποιητή-προφήτη και μύστη μιας νέας θρησκείας, η οποία έχει πολλά κοινά στοιχεία με την πανθειστική πλευρά και τη μυστικιστική καταγωγή της δημιουργίας του Αμε-

ρικανού ποιητή.¹⁶ Αλλά η φαντασιακή ταύτιση του Σικελιανού με τον Ουίτμαν αποτυπώνεται μάλλον στα θεωρητικά του κείμενα ή ακόμα και στην εξωτερική του εμφάνιση (επιβλητική κορμοστασιά, βροντερή φωνή, κλπ.) και σε μικρότερο βαθμό στο καθαρά ποιητικό του έργο. Αντίθετα στην περίπτωση του Ανδρέα Εμπειρικού έχουμε μια πιο αφομοιωμένη μαθητεία που οδηγεί σε μια γνησιότερη και δημιουργικότερη επικοινωνία. Και αν οι κινήσεις, οι χειρονομίες, ίσως και η προσωπικότητα του Σικελιανού παραπέμπουν στην εικόνα που ο ίδιος πλάθει για τον Αμερικανό ποιητή, η ποιητική και το φιλοσοφικό υπόστρωμα του Εμπειρικού ταιριάζουν αρμονικότερα με την τολμηρή ποιητική δημιουργία του και την πολυδιάστατη και βαθιά επίδραση που άσκησε το έργο του.¹⁷

Το “εγώ” και ο “κόσμος”

Η δοξολογία της φύσης, η κατάφαση του ανθρώπινου σώματος και των ερωτικών λειτουργιών του, η τολμηρή έκφραση, ο αισθησιασμός, ο πανθεισμός, η ποιητική σύλληψη του χρόνου, ο καλλιτεχνικός αντικονφορισμός, η ακλόνητη πίστη σε έναν καλύτερο κόσμο και σε έναν καλύτερο άνθρωπο είναι τα στοιχεία που κάνουν τον Εμπειρικό να αισθάνεται μια βαθύτερη ποιητική συγγένεια: στο πρόσωπο του Ουίτμαν αναγνωρίζει έναν από τους ισχυρότερους προγόνους του.

Το ποιητικό ύφος του Ουίτμαν, που άλλοτε εναλλάσσει και άλλοτε συνθέτει τον προφητικό-αποκαλυπτικό τόνο με έναν τόνο οικείας συντροφικότητας, παρουσιάζει ενδιαφέρουσες αναλογίες με το ύφος του Ανδρέα Εμπειρικού. Και οι δύο ποιητές χρησιμοποιούν με απόλυτη φυσικότητα τη γλώσσα του σώματος, ονομάζουν τα όργανα και την ερωτική πράξη. Οι «πελώριοι θερμοί πίδακες» και η «ολότρεμη κρέμα του έρωτα» που σόκαραν την Αμερική στα μέσα του 19ου αιώνα, «η πρωτόγονη φαλλική λατρεία που δημιούργησε σκάνδαλο και που οι πουριτανοί θεώρησαν υβριστική πρόκληση»¹⁸, φέρνουν τα Φύλλα χλόης πολύ κοντά στα κείμενα του Ανδρέα Εμπειρικού. Και οι δύο ποιητές θα κατηγορηθούν για πορνογραφία, αυτοί που υπήρξαν η προσωποποίηση μιας φυσικής αθωότητας, για να θυμίσω την ανάλογη έκφραση του Οδυσσέα Ελύτη, ο οποίος γράφει στην *Αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρικό*: «Εσένα, που θα σε αφόριζαν τριάντα Μητροπολιτάδες μαζί, θεωρώ τον τελευταίο αθώο που πέρασε ανάμεσά μας».¹⁹

Οι βιογραφίες τους είναι βεβαίως διαφορετικές. Ωστόσο μοιράζονται ένα σημαντικό κοινό στοιχείο: την ισχυρή επίδραση που ασκεί και στους δύο η νησιωτική καταγωγή τους. Το Λογκ-Άιλαντ, το ινδιάνικο «Paumanok» που ο Ουίτμαν τόσο αγάπησε και τραγούδησε, αναδύεται στον ορίζοντα της ποιητικής εμπειρίας και συμπλέκεται με την Άνδρο του Ανδρέα Εμπειρικού προσδίδοντάς της μια ευρύτερη ανθρωπολογική

και φιλοσοφική σημασία: είναι ο γενέθλιος τόπος, η πρωταρχική πηγή από όπου αναβλύζει ο ποιητικός λόγος και το ουσιαστικό θεμέλιο που στηρίζει το απελευθερωτικό μήνυμά του.²⁰ Διαφορετικές είναι μάλλον και οι ιδιοσυγκρασίες τους, αλλά κοινή η πίστη τους στην απόλυτη ελευθερία του έρωτα: κοινή η λατρεία του Πανός,²¹ κοινή η πεποίθηση ότι οι λειτουργίες του σώματος είναι το ίδιο ιερές όσο και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Ο Ουίτμαν είναι προσηλωμένος στην αμερικανική του ιθαγένεια: «οι ίδιες οι Ηνωμένες Πολιτείες είναι ουσιαστικά το μεγαλύτερο ποίημα» δηλώνει με έμφαση στον Πρόλογο του 1855. Και ο ίδιος θέλει ως ποιητής να ταυτιστεί με την Αμερική: «ένας βάρδος πρέπει να είναι σύμμετρος με ένα λαό... Το πνεύμα του ανταποκρίνεται στο πνεύμα της χώρας του... ενσαρκώνει τη γεωγραφία και τη φυσική ζωή της και τα ποτάμια και λίμνες»²². Ο Εμπειρικός, αντίθετα, έχει γαλουχηθεί σε μεγάλο βαθμό με την καλλιτεχνική και πνευματική παράδοση της Ευρώπης. Είναι ένας καλλιεργημένος, κοσμοπολίτης, αστός, ενώ ο Ουίτμαν είναι περήφανος για τη λαϊκή του καταγωγή. Παρά ταύτα, κυρίως μετά το 1944, ο Εμπειρικός θα αρχίσει σταδιακά, αλλά με όλο και μεγαλύτερη ένταση, να αφομοιώνει την εμπειρία της ιθαγένειας που εκφράζεται στην ποίηση του Ουίτμαν²³ και να συναρμόζει την ελληνικότητα και την ανδριώτικη καταγωγή του με την οικουμενικότητα του ποιητικού του μηνύματος. Αλλά δεν ταυτίζει το ποιητικό του εγώ, ή την ψυχή του, με την ψυχή του κόσμου ή μιας κοινότητας ανθρώπων. Σε αντίθεση με το Σικελιανό, δε συμμερίζεται τη μυστικιστική-ανιμιστική συνιστώσα που επιτρέπει στον Ουίτμαν να αρχίσει το μεγάλο ποίημά του *Song of Myself* με τρεις στίχους που δηλώνουν την ενότητα της “δικής του ψυχής” με την Ψυχή του Κόσμου και όλες τις ψυχές του σύμπαντος.²⁴

I celebrate myself, and sing myself,
And what I assume you shall assume,
For every atom belonging to me as good belongs to you.

Το “Εγώ” των ποιημάτων του Ουίτμαν δεν είναι ένας προσωπικός ή ιδιαίτερος εαυτός που απευθύνεται στον αναγνώστη. Είναι ένας συλλογικός όρος που δηλώνει έναν αντιπροσωπευτικό άνθρωπο. Όταν στο 24ο μέρος του *Song of Myself* δίνει όνομα στο “Εγώ”, *Walt Whitman, a kosmos, of Manhattan the son*, δε δηλώνει κυρίως τη μοναδικότητά του, αλλά δίνει έκφραση στη δημιουργική δύναμη της έμφυτης ψυχής που “αποκτά ταυτότητα” μέσα από τον Walt Whitman. Το ποιητικό “Εγώ”, συνεπώς, είναι ένας αμερικανός εαυτός που μιλά για όλους τους Αμερικανούς και όλη την Αμερική.²⁵

Το ποιητικό “Εγώ” του Εμπειρικού έχει βεβαίως διαφορετική υφή. Είναι ένας εξατομικευμένος προσωπικός εαυτός, καθορισμένος από την ιδιαίτερη ιστορία του υποκειμένου, ο οποίος συλλαμβάνεται με γνώμονα τη φρουϊδική θεωρία. Σε αυτό το πλαίσιο, η ετερότητα δεν μπορεί ποτέ να αναχθεί στην ενιαία ολότητα της Ψυχής του Κόσμου ή μιας κοινότητας ανθρώπων.

Ο Οδυσσέας Ελύτης, φίλος και συνοδοιπόρος του Ανδρέα Εμπειρικού είναι επίσης κοινωνός του ουίτμανικού «ηλιακού πνεύματος», ένα πνεύμα που είναι η ίδια η δύναμη της δημιουργίας.²⁶ Αν στους δύο πρώτους προσθέσουμε και το Νίκο Εγγονόπουλο, – ιδιαίτερα στο έργο του Μπολιβάρο, ένα ελληνικό ποίημα – σχηματίζουμε την τριάδα των Ελλήνων ποιητών οι οποίοι, ενώ συνδέονται στο ξεκίνημά τους με τον ελληνικό υπερρεαλισμό, παράλληλα, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, αφομοιώνουν στοιχεία από την ποίηση του Ουίτμαν. Ο προσεκτικός αναγνώστης των ποιητών αυτών δεν μπορεί να μην αναγνωρίσει τα ίχνη της στη «Γένεσι», στο «Προφητικό» και το «Δοξαστικό» του Άξιον Εστί, ή στους περίφημους «καταλόγους»²⁷ και τη ρωμαλέα ανάσα του Μπολιβάρο. Φυσικά, παράλληλα με τις συγγένειες, λογοτεχνικές, φιλοσοφικές ή ιδιοσυγκρασιακές, διαγράφονται οι διαφορές και οι αποκλίσεις που χρωματίζουν τελικά την ιδιαίτερη φωνή του καθενός και δίνουν το προσωπικό ύφος στην ποίησή τους. Έχω τη γνώμη ότι ο Ουίτμαν συνιστά για τους πρώτους Έλληνες υπερρεαλιστές έναν πολύ σημαντικό – αν όχι το σημαντικότερο – πρόγονο που η επιρροή του διακρίνεται σε βαθύτερα στρώματα της ποίησής τους, αλλά η εξέταση αυτού του ζητήματος υπερβαίνει τα όρια αυτής της εργασίας. Καταθέτω λοιπόν, εδώ, αυτή την άποψη περισσότερο σαν μια πρώτη διαπίστωση ή μάλλον σαν υπόθεση που μένει να διερευνηθεί πιο συστηματικά.²⁸

Ουίτμαν, Εμπειρικός και η γενιά των Μπητ

Στην αρχή της δεκαετίας του '60 το ενδιαφέρον του Εμπειρικού για τον Ουίτμαν αναθερμαίνεται ή μάλλον ενισχύεται με αφορμή μια καινούργια αναγνωστική εμπειρία. Ο Ουίτμαν επανέρχεται στο προσκήνιο ως πρόγονος της αμερικανικής γενιάς των Beat οι οποίοι φαίνεται να εκτιμούν τόσο τη βιοθεωρία όσο και την ποιητική του. Η γενιά αυτή επικοινωνεί με την ποίηση του Ουίτμαν για λόγους που οφείλονται κυρίως σε μια διάθεση επιστροφής στην εποχή του –χαμένου πια– αμερικάνικου ονείρου: αυτή η διάθεση ανιχνεύεται στο αίσθημα της ελευθερίας, στη στροφή προς τη φύση και στη λογοτεχνία των ανοιχτών οριζόντων που εξύμνησε ο Ουίτμαν.²⁹ Ο Τζακ Κέρουακ θα γράψει το μυθιστόρημά του *On the road* ανακαλώντας και ανανεώνοντας τους άξονες ενός από τα πιο δημοφιλή ποιήματα του Ουίτμαν, το *Song of the open road*.³⁰ Την ίδια

εποχή ο γνωστότερος ποιητής των Μπητ, ο Άλλεν Γκίνσμπεργκ θα του αφιερώσει το *Ένα σουπερμάρκετ στην Καλιφόρνια*, ποίημα τρυφερό και ταυτόχρονα ειρωνικό, σχόλιο πάνω στην ποίηση του Ουίτμαν και στο σύγχρονο πρόσωπο της Αμερικής:

«Θα σουλατσάρουμε κάνοντας όνειρα για την Αμερική της αγάπης, προσπερνώντας γαλάζιες λιμουζίνες στις δημοσιές, τραβώντας για το έρημο κονάκι μας;».³¹

Η γνωριμία του με το κίνημα των Μπητ χαρίζει στον Ανδρέα Εμπειρικό μια έντονη συγκίνηση και ανακαλεί μνήμες από την εποχή της νεότητάς του. Στην αντισυμβατική στάση των μπητνικς βλέπει να ξαναγεννιέται η ελπίδα για την κατάργηση των συμβάσεων, ηθικών, πολιτικών και κοινωνικών, αυτή η ελπίδα που πριν τριάντα χρόνια τον συνέδεσε με τους Γάλλους υπερρεαλιστές.³² Και θα διαλέξει τον τρόπο του Ουίτμαν για να μιλήσει για την προκλητική αυτή αμερικανική νεολαία και ιδιαίτερα για τον Κέρουακ, ο οποίος στην ποίηση του Εμπειρικού θα παρουσιαστεί σαν μια σύγχρονη εκδοχή των νεαρών συντρόφων του ποιητή:

Ανοίξτε τα παράθυρα, ανοίξτε τις ψυχές – ο Κέρουακ διαβαίνει Μουσηγέτης-Διόνυσος μαζί και Απόλλωνας μες' στο στενό του παντελόνι, αξύριστος πολλές φορές και πάντοτε ωραίος, ουδόλως φοβούμενος την παρακμή που τον εξέθρεψε, διότι μες' στην ψυχή του και ανάμεσα στα σκέλη του μιας νέας ακμής το σπέρμα φέρει.

Στο ίδιο κείμενο που δημοσιεύεται στην *Οκτάνα* και έχει τίτλο *Beat, Beat, beatitude and love and glory*, ο Εμπειρικός σπεύδει να δηλώσει τη συγγένεια των Μπητ με τον Ουίτμαν:

[...] με τον δικό του τρόπο τραγουδώντας [ο Κέρουακ] άσματα πλήρη, αδαμικά, άσματα συγγενικά στο βάθος του νοήματός των με του Walt Whitman τα άσματα που πάντα περιέχουν όλον τον οίστρο της ζωής και την δροσιά της χλόης.

Σαφέστατη φυσικά η αναφορά στα Φύλλα χλόης αλλά και στην ειδική ενότητα *Τα παιδιά του Αδάμ* που θεωρήθηκε ανήθικη όταν κυκλοφόρησε και προκάλεσε την κινητοποίηση των οργανώσεων «για την κατάργηση της διαστροφής».

Στιχουργικές και υφολογικές συγγένειες

Η ποιητική του Ουίτμαν που ξάφνιασε τους συγχρόνους του όσο και η θεματική του, φαίνεται ότι επηρέασε σε μεγάλο βαθμό και τον Ανδρέα

Εμπειρικό. Πρόκειται για μια ποιητική που συνδυάζει, σε μια εντυπωσιακή συμφωνία, λέξεις αρχαϊκές και πληβείες, τολμηρές εκφράσεις και πολύγλωσσες συνηχήσεις, ελλειπτικά σχήματα και αφηγηματικές ενότητες, παραθέσεις και επαναλήψεις, ψιθύρους και κραυγές, μελωδίες και αποστροφές. Ένα από τα κυριότερα στοιχεία αυτής της ποιητικής είναι η "clausal structure" ή "clausal prosody", που έχει την καταγωγή της σε θρησκευτικά κείμενα, κυρίως σε βιβλικές πηγές, αλλά και στην ελληνική πατερική παράδοση.³³ Σύμφωνα με αυτήν οι στίχοι του ποιήματος αποτελούν ανεξάρτητες φράσεις, ενίοτε ελλειπτικές, που παρατίθενται ρυθμικά και συμπληρώνουν η μια το νόημα της άλλης.

Αυτή η δομή ή προσωδία προκύπτει από το συνδυασμό δύο στοιχείων. Το πρώτο είναι η «οργανική» θεωρία της ποιητικής έκφρασης που υιοθέτησε από τους ρομαντικούς. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, η ποίηση δε μιμείται τα πράγματα αλλά το πνεύμα των πραγμάτων, δε μιμείται τη δημιουργία του Θεού ή τη φύση, αλλά τη δύναμη της δημιουργίας.³⁴ Συνεπώς, απαιτεί ένα «νέο» ύφος που θα εκφράζει την εσωτερική αρμονία του κόσμου και δε θα αναφέρεται στα πράγματα ή τα φαινόμενα, αλλά στο «πνεύμα» των σχέσεών τους οι οποίες πρέπει μάλλον να υποβάλλονται ή να προκύπτουν εμμέσως παρά να δηλώνονται ρητά. Με αυτή την έννοια, η φόρμα του ποιήματος πρέπει να είναι «οργανική», πρέπει να αναβλύζει από τα μέσα, από το ίδιο το υλικό της ποιητικής εμπειρίας, η οποία βρίσκει το δικό της φυσικό ρυθμό στην πράξη της έκφρασης.³⁵

Το άλλο στοιχείο είναι το δημοκρατικό του αίσθημα και η μυστικιστική-ανιμιστική σύλληψη του κόσμου που τον οδηγεί στην πεποίθηση ότι πουθενά στο σύμπαν δεν υπάρχουν ιεραρχημένες κάστες ή συστήματα υποταγής. Όλα είναι εξίσου τέλεια και εξίσου θεϊκά. Όπως παρατηρεί εύστοχα ο G. W. Allen «η έκφραση αυτών των δογμάτων απαιτεί μια μορφή στην οποία οι μονάδες εναρμονίζονται ισότιμα, οι διακρίσεις απαλείφονται, και όλα συρρέουν σε μια δομή "δημοκρατική" η οποία διέπεται από την αρχή της συνωνυμίας... μια γραμματική και ρητορική δομή που πρέπει να είναι σωρευτική ως προς το αποτέλεσμα της παράλογη ή προοδευτική».³⁶

Αυτή ακριβώς την τεχνική χρησιμοποιεί ο Ανδρέας Εμπειρικός στην *Ενδοχώρα* (1945), όπως ήδη έχει παρατηρήσει ο Γιώργης Γιατρομανωλάκης: «Ακόμα και στα μονοπερίοδα και εκτεταμένα ποιήματα της συλλογής ο λόγος κανονίζεται από το στίχο-φράση, για τούτο μπορούμε να μιλήσουμε όχι για υπόταξη (συντακτική ή νοηματική) αλλά για παράθεση».³⁷

Ένα από τα δημοφιλέστερα και ωραιότερα ποιήματα του Ανδρέα Εμπειρικού, οι «Στροφές Στροφάλων», μπορεί να γράφτηκε κάτω από τη γονιμοποιό ορμή του υπερρεαλιστικού κινήματος, αλλά πολύ απέχει

από το να είναι προϊόν αυτόματης γραφής. Αντίθετα είναι ένα ποίημα σοφά τεχνουργημένο, μέσα στην «οργανική του ανάπτυξη»³⁸, με τα εργαλεία που ο Ουίτμαν δημιούργησε και τελειοποίησε στα Φύλλα χλόης, κυρίως με το στίχο-φράση, τις επαναλήψεις, τις αναφωνήσεις και την κυκλική επαναφορά. Το ποίημα του Εμπειρικού διαλέγεται θαυμάσια με το παλαιότερο «In Cambin'd Ships at Sea» του Ουίτμαν αναπτύσσοντας αριστοτεχνικά την ιδέα του "ocean's poem"³⁹:

Speed on my book! Spread your white sails my little
bark athwart the imperious waves, /
Chant on, sail on, bear o'er the boundless blue from me
to every sea, [...]

Η επαναλαμβανόμενη αποστροφή «Ω! υπερωκεάνιον τραγουδάς και πλέχεις», και κυρίως η χρήση του ευφρόσυνου επιφωνήματος «Ω!», παραπέμπει στο επίμονο θαυμαστικό, θριαμβικό ή δοξολογικό μοτίβο «Ο» που ρυθμικά επανέρχεται στα ποιήματα του Ουίτμαν. Ένα τέτοιο παράδειγμα προσφέρει το «Poem of Joys», ποίημα συγγενικής διάθεσης με αυτό του Ανδρέα Εμπειρικού:

O for the sunshine and motion of waves in a poem!
O to be on the sea! the wind, the wide waters around;
O to sail in a ship under full sail at sea.⁴⁰

Οι «Στροφές Στροφάλων» ανήκουν στο σώμα της *Ενδοχώρας* (1945) στην οποία, όπως και στην ποιητική συλλογή *Η σήμερον ως αύριον και ως χθες* (1984), εντοπίζονται κυρίως τα παραδείγματα που στοιχειοθετούν την ποιητική συγγένεια Εμπειρικού-Ουίτμαν. Ο τίτλος της δεύτερης παραπέμπει στο υπερρεαλιστικό κείμενο «Αμούρ-Αμούρ»⁴¹ του βιβλίου *Γραπτά ή Προσωπική μυθολογία* (1960), αλλά η απώτερη καταγωγή της μπορεί να συσχετισθεί με την ουιτμανική σύλληψη του χρόνου, που πηγάζει από τη μυστική εμπειρία του Αμερικανού. Στον Ουίτμαν το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον «δεν είναι διακριτά αλλά ενωμένα»⁴², συνιστούν τμήματα μιας συνεχούς ροής που δεν μπορεί να καταταμηθεί. Αυτή η ποιητική σύλληψη, που ενισχύεται από την υπερρεαλιστική οπτική, διατρέχει όλο το έργο του Εμπειρικού και φυσικά τη συλλογή *Η σήμερον ως αύριον και ως χθες*, όπου τα περισσότερα ποιήματα γράφονται κυρίως με την παρατακτική δομή της φράσης-στίχου που χαρακτηρίζει την ποιητική του Ουίτμαν.

Κ' αίφνης κοντά στις πανηγύρεως τον χώρο
Μέσα από σπήλαιο βαθύ προβαίνει
Ως άνθρωπος ξαφνικός νεαντερτάλειος
Ως πιθηκάνθρωπος τεράστιος erectus
Πολύ πριν ακουσθή η κλαγγή των λεγεώνων

Πρωτόκλητος κι αρχέτυπος προβαίνει
 Στο φως της πανηγυρικής αυτής ημέρας
 Ως μέγας αναμάρτητος Αδάμ
 Με ένα λαλίστατο πουλί στον ώμο
 [...]

Θανάτω θάνατον πατήσας
 Ο νέος αιών.⁴³

Ο μέγας αναμάρτητος Αδάμ είναι μορφή που έρχεται από το ουίτμανικό ποιητικό σύμπαν, όπως και η εδεμική «Γη»⁴⁴ της ίδιας συλλογής, που με τις εμφατικές επαναλήψεις της συμπληρώνει τον ύμνο της γης του «Starting from Paumanok»:

Land of coal and iron! land of gold! land of cotton,
 sugar, rice!
 Land of wheat, beef, pork! land of wool and hemp! land
 of the apple and the grape!
 [...] / Land of ocean shores! land of sierras and peaks!⁴⁵

Τα παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιαστούν, και η σχέση Ουίτμαν-Εμπειρικού για να διερευνηθεί πλήρως θα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο μιας εκτενέστερης μελέτης. Στην παρούσα εργασία επιχειρήσα να δείξω τις βασικές όψεις ενός σύνθετου και ενδιαφέροντος διαλόγου, ο οποίος νομίζω ότι συνεισφέρει στην ανάδειξη μιας άλλης διάστασης του Ανδρέα Εμπειρικού.

Παρουσιάζοντας επιλεκτικά τα βιβλία εκείνα που θεωρεί σημαντικά για την ιστορία του ανθρωπίνου πνεύματος, ο αφηγητής-ξεναγός της τεράστιας βιβλιοθήκης του Μεγάλου Ανατολικού, ενώ συνήθως περιορίζεται σε μια απλή παράθεση ονομάτων, κάνει μια εξαίρεση για «τα επικολυρικά μεγαλουργήματα του Walt Whitman».⁴⁶ Το ουσιαστικό «μεγαλουργήματα» δείχνει τη θέση του συνολικού έργου στην αξιολογική κλίμακα του Εμπειρικού, ενώ το επίθετο «επικολυρικά» παραπέμπει έμμεσα στη φιλολογική συζήτηση που αναπτύχθηκε σχετικά με το συνδυασμό του επικού και του λυρικού στοιχείου στο έργο του. Ο Ανδρέας Εμπειρικός, όπως μπορεί να διαπιστώσει ο προσεκτικός αναγνώστης, είναι ένας άνθρωπος με μεγάλη φιλολογική παιδεία, προικισμένος με το χάρισμα της έμπνευσης. Και ακριβώς επειδή διαθέτει το φυσικό σ' εκείνον χάρισμα δε διστάζει, ή μάλλον επιδιώκει, την επικοινωνία, το διάλογο με λογοτέχνες όχι μόνο εμφανώς συγγενείς, αλλά ακόμα και διαφορετικούς από αυτόν. Στην πρώτη περίπτωση ανήκει αναμφίβολα ο Ουίτμαν, στη δεύτερη ο Μπωντλαίρ αλλά και ο Ε. Α. Πόε.⁴⁷ Και εδώ, ως σημειωθεί ότι ο Ουίτμαν είναι ο μόνος Αμερικανός ποιητής που παραβρέθηκε το 1875 στα αποκαλυπτήρια της προτομής του Πόε, όταν οι Αμερικανοί έκαναν ένα πρώτο βήμα αποκατάστασης του «καταραμέ-

νου» συγγραφέα. Αυτό το ταξίδι, που έθεσε σε κίνδυνο την ήδη κλονισμένη υγεία του, δείχνει τη μεγαλοσύνη του Ουίτμαν που ξέρει να εκτιμά το διαφορετικό, το οποίο ίσως να μην είναι παρά η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος. Άλλωστε, ορισμένοι κριτικοί του Ουίτμαν διακρίνουν πίσω από την αισιόδοξη υψηγορία του τους λυρικούς τόνους της οδύνης:

Θα γράψω το ποίημα-ευαγγέλιο των συντρόφων και της αγάπης,

Γιατί ποιος άραγε, εκτός από εμένα, την αγάπη έχει
νιώσει σ' όλη της την οδύνη και σ' όλη της τη χαρά;⁴⁸

Ο Μαρκ Βαν Ντόρεν, ο εκδότης των Απάντων του, μιλά για μια «ας την πούμε αγιάτρευτη θλίψη» του Ουίτμαν η οποία κρύβεται πίσω από την εμμονή του στη συγγραφή του ευαγγελίου μιας μελλοντικής ευτυχίας. Κάτι από αυτό το υπόγειο ρεύμα δε διακρίνεται και στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού; Στην παρατήρηση του Πωλ Ζαμιάτιν ότι υπάρχουν δύο Ουίτμαν που προστιθέμενοι μας κάνουν έναν, όπως υπάρχουν και δύο Μπωντλαίρ και δύο Ρεμπώ,⁴⁹ δε θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι υπάρχουν και δύο Εμπειρικοί; Και αν ο υπερρεαλισμός αναλαμβάνει να μας λυτρώσει συμφιλιώνοντάς μας με τις αντιφάσεις μας, ο Ουίτμαν δεν έχει ήδη διαλέξει ένα δικό του δρόμο για να φτάσει στον ίδιο στόχο; «Είμαι κάπως σε αντίφαση με τον εαυτό μου» αναρωτιέται. Και δίνει την απάντηση με απόλυτη φυσικότητα: «Περίφημα, τότε, αντιφάσκω λοιπόν».⁵⁰ Γιατί ο Εμπειρικός επικοινωνεί επίσης, ίσως λιγότερο emphaticά αλλά εξίσου ουσιαστικά, με τη νεοτερική μελαγχολία του Μπωντλαίρ, με τη νοσταλγία μιας αυθεντικής εμπειρίας που η δυνατότητά της έχει χαθεί στο σύγχρονο κόσμο; Αλλά αυτό το ερώτημα αναδεικνύει μια διαφορετική προοπτική, απαιτεί μια νέα ερμηνευτική προσέγγιση που θα ορίζει «τις αντιφάσεις» και θα επιχειρεί να εντοπίσει τους τρόπους με τους οποίους το λογοτεχνικό του έργο επιτυγχάνει να τις συμφιλιώσει.

* Το κείμενο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της ανακοίνωσής μου στο Διεθνές Συνέδριο, *Ανδρέας Εμπειρικός: Η σήμερα ως αύριον και ως χθες*, Άνδρος, 28-30 Ιουνίου 2001, που διοργανώθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού, το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου και την Οργανωτική Επιτροπή για τον εορτασμό των 100 χρόνων από τη γέννηση του Α. Εμπειρικού. (Δεν εκδόθηκαν Πρακτικά των εργασιών του Συνεδρίου.)

Σημειώσεις

Για τον όρο *epiphany* στη λογοτεχνία βλ. στο James Joyce, *Stephen Hero*, επιμ. Theodore Spencer, αναθ. από τους John J. Slocum και Herbert Cahoon, Norfolk, CN: New Directions, 1963, σελ. 211, τον ορισμό: «Με τον όρο εννοούσε μια αιφνίδια πνευματική φανέρωση, είτε στη χυδαιότητα του λόγου ή της χειρονομίας ή σε μια αξιομνημόνευτη φάση του νου. Πίστευε ότι ήταν καθήκον του ανθρώπου των γραμμάτων να καταγράφει αυτές τις "επιφάνειες" με άκρα φροντίδα». Βλ. ανάλυση της έννοιας από τον K. Reichert, "The European background of Joyce's writing" στο *James Joyce*, Cambridge University Press, 1990, 60 και τη Vicki Mahaffey, "Joyce's Shorter Works", στο ίδιο, σελ. 190-192. Η μια διάσταση και η αντίστοιχη σημασία της *επιφάνειας*, η οποία συμπίπτει με εκείνη της *θεοφάνειας*, κατάγεται από την κλασική αρχαιότητα και τη χριστιανική θεολογία και σημαίνει όχι μόνο τη φανέρωση του θείου, αλλά ευρύτερα την αποκάλυψη του πνευματικού στο πραγματικό – είναι η σημασία της οραματικής σύλληψης του υπερβατικού, του ιδεατού προτύπου, η οραματική φανέρωση της ίδιας της ιδέας.

² Για το θέμα της «αποκάλυψης» στον Εμπειρικό βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Εις την οδόν των Φιλελλήνων του Ανδρέα Εμπειρικού», Πολύτυπο, 1984, σελ. 72-75, Γιώργης Γιατρομανωλάκης, «Αποκάλυψη και αναγέννηση στον Εμπειρικό», *Χάρτης*, 17-18(1985), σελ. 649-650, και Παντελής Βουτουρής, *Η συνοχή του τοπίου. Εισαγωγή στην ποιητική του Ανδρέα Εμπειρικού*, Καστανιώτης, 1997, σελ. 222-230.

³ Στον Εμπειρικό, ωστόσο, υπάρχει και η άλλη διάσταση της *επιφάνειας* / *αποκάλυψης*: εκείνη έχει τη σημασία του σε πρώτη όψη αδιάφορου χαρακτηριστικού ή της ασυνείδητης παραπραξίας (*lapsus*) που αποκαλύπτει την αληθινή φύση ενός πράγματος ή ενός προσώπου. Αυτή η διάσταση, που στον Joyce προέρχεται από μια δική του εφαρμογή της *quidditas* του Θωμά του Ακινάτη, στον Εμπειρικό διέπεται από την *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής* του Φρόουντ.

⁴ Βλ. Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, μέρος τρίτον, τόμος Α', 5, σελ. 164, φιλολογική επιμέλεια Γ. Γιατρομανωλάκης. Στο εξής, όλα τα παραθέματα που προέρχονται από αυτό το βιβλίο θα δηλώνονται μόνο με τον αριθμό της σελίδας.

⁵ Η οργάνωση και τα όρια της φανταστικής Κοινοπολιτείας, ολόκληρη δηλαδή η ουτοπική κοινωνία του Εμπειρικού αποτυπώνεται στο κεφάλαιο αυτό, στο ίδιο 160-169.

⁶ Για την ευανάγνωστη σχέση Εμπειρικού-Βερν κάνει λόγο ο Οδυσσέας Ελύτης στην *Αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρικό*, Ύψιλον, 1980 (2), σελ. 49. Συστηματικά διερευνά το θέμα ο Ζαχαρίας Σιαφλέκης: «Αφηγηματικές τεχνικές και χρήση των συμβόλων στον Ανδρέα Εμπειρικό και τον Ιούλιο Βερν», στο *Συγκριτισμός και Ιστορία της λογοτεχνίας*, *Επικαιρότητα*, 1988, σελ. 38-59. Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του Γιώργη Γιατρομανωλάκη, «Ιούλιος Βερν-Ανδρέας Εμπειρικός. Αντιχριστοί καθρέφτες», *Ο πολίτης*, τχ. 18 (1996), σελ. 46-50.

⁷ Στο ίδιο, σελ. 164-5. Το ποίημα «Τραγουδώ τον εαυτό» είναι το

- πρώτο της ενότητας *Inscriptions* [«Αφιερώσεις»] με την οποία ανοίγει η τελική έκδοση (1891-1892) των *Φύλλων χλόης* του Ουίτμαν. Βλ. και Walt Whitman, *The complete Poems*, ed. By Francis Murphy, Penguin Classics, New York, (3) 1985, σελ. 37. Ο Εμπειρικός παραθέτει επίσης ένα στίχο από το ποίημα "I hear America singing" της ίδιας ενότητας και στίχους από το *Salut au Monde* (βλ. στο ίδιο, σελ. 168).
- ⁸ Η διάσημη Αμερικανίδα χορεύτρια Ισαδόρα Ντάνκαν θεωρείται απόστολος των ιδεών του Ουίτμαν στην Ευρώπη. Βλ. και Routh L. Boam, "I sing the Body Electric: Isadora Duncan, Whitman, and the Dance", στο *The Cambridge Companion to Walt Whitman*, επιμ. Ezra Greenspan, Cambridge University Press, 1995, σελ. 166-193.
- ⁹ Στο ίδιο, μέρος τέταρτο, τόμος δεύτερος, σελ. 147. Όταν ο Εμπειρικός πηγαίνει στο Παρίσι, όπου έρχεται σε επαφή με το γαλλικό υπερρεαλισμό, είναι είκοσι πέντε χρονών.
- ¹⁰ Γι' αυτό το θέμα βλ. H. R. Jauss, *Pour une esthétique de la réception*, Gallimard, 1978, σελ. 250-257.
- ¹¹ Βλ. Ανδρέα Εμπειρικού, *Οκτάνα*, Ίκαρος, 1980, σελ. 36.
- ¹² Ο ποταμός ως εικόνα και ως σύμβολο αποτελεί στοιχείο δομικό και στους δύο ποιητές. Για τον ποταμό στον Εμπειρικό βλ. Guy (Michel) Saunier, «Ο Ανδρέας Εμπειρικός και το αρσενικό νερό», στο Ανδρέας Εμπειρικός, *Μυθολογία και ποιητική*, Άγρα, σελ. 17-18.
- ¹³ Βλ. το ποίημα από την ενότητα *Calamus*, "I Saw in Louiziana a Live-Oak Growing", στο Walt Whitman, *The complete poems*, σελ. 159.
- ¹⁴ Άγγελος Σικελιανός, «Walt Whitman», *Τα Νέα Γράμματα*, Σεπτ.-Οκτ. 1936, σελ. 737-739. Το κείμενο αυτό του Σικελιανού χρησιμοποιήθηκε ως Πρόλογος στο *Walt Whitman*, *Φύλλα χλόης*, Εστία, 1956, σε μετάφραση Νίκου Προεστόπουλου.
- ¹⁵ Η Πηνελόπη, σύζυγος του αδελφού της Ισαδόρας Ντάνκαν, μεταφράζει στο περιοδικό *Ο Παν*, το Φεβρουάριο του 1909, σελ. 67, τα ποιήματα: «Τραγούδια. 1 [Τι φαντάζεστε πως παίρνω το κοντύλι στο χέρι να ιστορήσω;], 2 [Μες απ' το κύλισμα του Ωκεανού, απ' το πλήθος μια στάλα ήρτε απαλά και σε μένα...]». Ο πρώτος που παρουσιάζει τον Ουίτμαν στο ελληνικό κοινό είναι ο Κωστής Παλαμάς, στην εφ. *Το Άστυ*, 4. 1. 1902.
- ¹⁶ Βλ. και Χριστίνα Ντουινιά, «Ο Άγγελος Σικελιανός και το παράδειγμα του Walt Whitman», στο Αφιέρωμα στον Άγγελο Σικελιανό, *Νέα Εστία*, Δεκέμβριος 2001, σελ. 923 - 933.
- ¹⁷ Είναι προφανές ότι η πρόσληψη του Ουίτμαν από το Σικελιανό και τον Εμπειρικό παρουσιάζει κοινά στοιχεία αλλά και ουσιώδεις διαφορές οι οποίες προκύπτουν από τα διαφορετικά ερωτήματα που θέτουν στο έργο. Όπως παρατηρεί εύστοχα ο Jauss, *Pour une esthétique de la réception*, Gallimard, 1978, σελ. 247, «η επίδραση (Wirkung) του έργου και η πρόσληψή του (Rezeption) αρθρώνονται σε ένα διάλογο ανάμεσα σε ένα παρόν υποκείμενο και έναν παρελθόντα λόγο: ο λόγος δεν μπορεί "να πει κάτι" στο υποκείμενο (σύμφωνα με τον Gadamer, να του πει κάτι σαν να απευθυνόταν ειδικά σ' αυτό) παρά μόνο εάν το παρόν υποκείμενο ανακαλύψει την υπόρρητη απάντηση που περιέχεται

- στον παρελθόντα λόγο και την αντιληφθεί ως απάντηση σε μια ερώτηση που του ανήκει και καλείται το ίδιο να θέσει τώρα».
- ¹⁸ Βλ. Πωλ Ζαμιάτιν, «Εισαγωγή», μτφ. Γιώργος Σπανός, στο *Γουίτμαν*, (μτφ. ποιημάτων Χάρης Βλαβιανός), Πλέθρον, 1986, σελ. 83. Για την αμφισημία του φαλλικού συμβόλου στην ποίηση του Ουίτμαν, βλ. Edwin Haviland Miller, «Singing the phallus», στο *Walt Whitman's poetry*, Houghton Mifflin Company, Boston, pp 115-139.
- ¹⁹ Οδυσσέας Ελύτης, *Αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρίκο*, Ύψιλον, (2)1980, σελ. 54.
- ²⁰ Μια παράλληλη ανάγνωση των ποιημάτων *Starting from Paumanok* του Ουίτμαν και *Άνδρος – Ύδρουσα* του Εμπειρίκου θα ήταν από αυτή την άποψη αποκαλυπτική.
- ²¹ Για το θέμα του Πάνα ως κομβικού μύθου στον Εμπειρίκο και τη χρήση του από την ελληνική ποιητική παράδοση βλ. Παντελής Μπουκάλας, «Τα “θηράματα των λογισμών” του Ανδρέα Εμπειρίκου», *Ο πολίτης*, τχ. 92 (Σεπτέμβριος 2001), σελ. 45-47.
- ²² Walt Whitman, *The complete Poems*, ed. By Francis Murphy, Penguin Classics, New York, (3) 1985, σελ. 741 και 742-743.
- ²³ Προφανώς αυτή η στροφή του Εμπειρίκου δεν οφείλεται αποκλειστικά στον Ουίτμαν, ούτε εξηγείται με όρους άμεσης επίδρασης.
- ²⁴ Βλ. G. W. Allen, *The new Walt Whitman Handbook*, New York University Press, 1986, σελ. 241-242.
- ²⁵ Βλ. G. Clarke, *Walt Whitman: The Poem as Private History*, Vision Press, σελ. 80 και G. W. Allen, *The new Walt Whitman Handbook*, New York University Press, 1986, σελ. 242-243.
- ²⁶ Βλ. πρόχειρα το ποίημα «Ο Sun of Real Peace», στο *The complete poems*, ό.π., σελ. 614-615.
- ²⁷ Οι «κατάλογοι» του Ουίτμαν, ένα από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία της ποιητικής του, συνδέονται με τη μαθητεία του στους «υπερβατικούς» [transcendentalists]. Ο Ελύτης χρησιμοποιεί αυτή την τεχνική στο *Άξιον Εστί* αλλά και στο *Μικρό Ναυτίλο*.
- ²⁸ Η παρούσα ανακοίνωση έπαιρνε το δρόμο της δημοσίευσης, όταν πληροφορήθηκα ότι έχει εκπονηθεί μια διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Αγγλικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών με θέμα τη σχέση του Ουίτμαν με τον Ελύτη. Βλ. Katerina Baitinger, *Walt Whitman and Odysseus Elytis: a post-structuralism comparison* (δακτυλόγραφη διατριβή), Αθήνα, 1997.
- ²⁹ Παράλληλα, και μέσα στο πλαίσιο της σεξουαλικής απελευθέρωσης που επιδιώκουν οι Μπητ, θα πρέπει να λειτούργησε υπέρ του ποιητή η εντεινόμενη φημολογία περί αμφι-ή ακόμα και ομοφυλοφιλίας, η οποία είχε ήδη κυκλοφορήσει από την περίοδο του μεσοπολέμου και απέβλεπε στο να υπονομεύσει το σύμβολο της ακμαίας αρρενωπότητας και του εθνικού ποιητή που καλλιεργήθηκε από τους πρώτους μαθητές, αλλά και από την αμερικανική κριτική και φιλολογία.
- ³⁰ Βλ. και το κείμενο του Εμπειρίκου «Ο δρόμος», από την *Οκτάνα*, το οποίο ο Γ. Γιατρομανωλάκης στη μελέτη του *Ανδρέας Εμπειρίκος. Ο ποιητής του έρωτα και του νόστου*, Κέδρος, 1983, συσχετίζει με το έργο του Κέρουακ. Βλ. επίσης στο ίδιο για την παρουσία των Μπητ στο έργο του Εμπειρίκου (σελ. 169-171).

- ³¹ Βλ. Άλλεν Γκίνσμπεργκ, *Ποιήματα*, μτφ. Άρης Μπερλής, Συνέχεια, (2)1990, σελ. 34-35.
- ³² Για τη σχέση Ελλήνων και Γάλλων υπερρεαλιστών, βλ. τη μελέτη του Ζ. Ι. Σιαφλέκη, *Από τη νύχτα των αστραπών στο ποίημα γεγονός. Συγκριτική μελέτη Ελλήνων και Γάλλων υπερρεαλιστών*, Επικαιρότητα, 1989.
- ³³ Βλ. G. W. Allen, «Form and structure», στο *A reader's Guide to Walt Whitman*, Syracuse University Press, New York, 1997 (1970), σελ. 166-173.
- ³⁴ Βλ. T. Todorov, *Théories du symbole*, Seuil, 1977, σελ. 200-206, και ευρύτερα το κεφάλαιο «La crise romantique».
- ³⁵ G. W. Allen, *The new Walt Whitman Handbook*, New York University Press, 1986, σελ. 230-231. Ο Allen παραθέτει επίσης ένα απόσπασμα του Coleridge που ορίζει την «οργανική μορφή ως έμφυτη: σχηματίζεται αφ' εαυτής, όπως αναπτύσσεται, από τα μέσα, και η πληρότητα της ανάπτυξής της είναι ένα και το αυτό με την τελειότητα της εξωτερικής μορφής της».
- ³⁶ Βλ. G. W. Allen, *The new Walt Whitman Handbook*, New York University Press, 1986, σελ. 215. Ο Allen εντοπίζει ως μία από τις πιθανές πηγές αυτής της προσωδίας την αγγλική μετάφραση της Βίβλου, τη Βίβλο του βασιλιά Ιάκωβου, στην οποία πράγματι σχεδόν απουσιάζουν εντελώς οι υποταγμένες προτάσεις.
- ³⁷ Βλ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, ό.π., σελ. 80.
- ³⁸ Η περί της «οργανικής αρχής» θεωρία, της ανάπτυξης, δηλαδή του ποιήματος με τον τρόπο του φυτού, αποτελεί κοινό τόπο στους ρομαντικούς και στον Ουίτμαν. Βλ. Gay Wilson Allen, «The Foreground», στο ίδιο, σελ. 27.
- ³⁹ Walt Whitman, ό.π., σελ. 38. Ο Αντρέας Καραντώνης γράφει για το «Στροφές στροφάλων» ότι «θα το αναγνώριζαν για δικό τους ο Ουίτμαν και ο Βεράρεν» (*Εισαγωγή στη νεώτερη ποίηση*, σελ. 191), αλλά δεν προχωρεί σε ειδικότερες παρατηρήσεις.
- ⁴⁰ Walt Whitman, *Selected Poems (1855-1892)*, A New Edition, Edited by Garry Schmidgall, Stonewall Inn Editions, New York, 2000, σελ. 201. Στην ενδιαφέρουσα αυτή έκδοση παρουσιάζονται οι διαδοχικές πρώτες εκδόσεις των Φύλλων χλόης. Το ποίημα που παραθέτω εδώ είναι από την έκδοση του 1860. Στην έκδοση του 1891-1892, τη λεγόμενη τελική, στον τίτλο η λέξη poem αντικαθίσταται από τη λέξη song. Βλ. «A song of Joys» στο *Walt Whitman*, [1986], ό.π., σελ. 206.
- ⁴¹ Βλ. «Πάντα και πάντοτε [...] όπως και χθες, όπως και σήμερα, όπως και τώρα», Άγρα, (2)1980, σελ. 29.
- ⁴² Βλ. Τον Πρόλογο της έκδοσης του 1855, Walt Whitman, *Selected Poems (1855-1892)*, A New Edition, Edited by Garry Schmidgall, ό.π., σελ. 7, όπου ο ποιητής δηλώνει: «Past and present and future are not disjointed but joined». Βλ., επίσης, τα σχόλια στο *Cliffs Notes on Whitman's Leaves of Grass*, by V. A. Shahane, Lincoln, Nebraska, 2000, σελ. 71.
- ⁴³ Ανδρέας Εμπειρίκος, *Η σήμερα ως αύριον και ως χθες*, Άγρα, 1984, σελ. 131.
- ⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 100.
- ⁴⁵ Walt Whitman, *The complete Poems*, ό.π., σελ. 59. [Γη των ωκεάνιων ακτών! γη των οροσειρών και των βουνοκορφών!]

⁴⁶ Βλ. Μέρος Δεύτερον. Τόμος Α', ό.π., σελ. 253. Η Βιβλιοθήκη του Μεγάλου Ανατολικού που κατά την αφήγηση περιέχει τουλάχιστον 5000 τόμους (στο ίδιο, σελ. 251) δείχνει τα αναγνωστικά ενδιαφέροντα του ίδιου του Εμπειρικού αλλά και το δικό του «κανόνα» στην περιοχή της λογοτεχνίας μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.

⁴⁷ Βλ. Χριστίνα Ντουνιά, «Η παρουσία του Μπωντλαίρ στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού», *Μολυβδοκοκκιδυλοπελεκητής*, τχ. 6(1998/9), σελ. 142-151, και της ίδιας, «Εμπειρικός - Πόε: Μια συνάντηση», στο αφιέ-

ρωμα στον Ανδρέα Εμπειρικό του π. Διαβάζω, τχ. 358, Δεκέμβριος 1995, σελ. 184-194.

⁴⁸ Βλ. Πωλ Ζαμιάτιν, ό.π., σελ. 94.

⁴⁹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 94, όπου ο Ζαμιάτιν αναφέρεται στις αντιφάσεις που βρίσκουν στην ποίηση του Ουίτμαν οι νεότεροι μελετητές: «Έχουμε λοιπόν το δικαίωμα να αναρωτηθούμε: υπάρχουν λοιπόν δύο Γουίτμαν; Και, αν υπάρχουν δύο, ποιος είναι ο αληθινός; [...] Όσο για μένα πιστεύω ότι υπάρχουν δύο «Γουίτμαν», και ότι, ωστόσο, δεν υπάρχει παρά μόνο ένας».

⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 105.

Résumé

Christina Dounia

Walt Whitman: *un maillon fort de la lignée poétique de A. Empirikos*

L'étude comparative de l'œuvre de deux poètes vise à identifier les thèmes communs ainsi que l'influence exercée par Walt Whitman sur A. Empirikos. Le panthéisme, la liberté sexuelle, le style et la parole poétique marquée par l'accueil d'expressions surannées, la poétique des «catalogues», le «vers paragraphe» constituent autant des points communs qui rapprochent les deux poètes et permettent d'établir une lignée poétique reliant le second au premier.

La réception de la poésie et de la poétique de Whitman par A. Sikelianos et les surréalistes grecs, ainsi que sa redécouverte par la génération «beat» dans les années '60 aux Etats Unis, constituent un autre fil conducteur qui relie Empirikos à W. Whitman et à la littérature américaine du 19e siècle.

